

2. भारतीय परराष्ट्र धोरणांचे टप्पे

* स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडः—

→ स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारताचे परराष्ट्र धोरणः
प्रस्तावनाः—

परराष्ट्र धोरणाची संकल्पना आधुनिक असली तरी प्राचीन काळापासूनच तिचा वापर होत आहे. प्राचीन भारतात आजच्या प्रमाणे परराष्ट्र धोरणाबाबत स्पष्ट निती नव्हती. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा विस्तार विचार साधारणपणे स्वातंत्र्यानंतर केला जातो परंतु त्या अगोदर भारताची संस्कृती, इतिहास, विचारधारा, भौगोलिक परिस्थिती, लोकमत आणि राजकीय नेतृत्वाचा प्रभाव परराष्ट्र धोरणावर पडतो.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा विकास खालील तीन टप्प्यांमध्ये स्पष्ट करता येतो.

- 1) प्राचीन कालखंड
- 2) मध्ययुगीन कालखंड
- 3) आधुनिक कालखंड

1) प्राचीन कालखंडः

प्राचीन कालखंडात परराष्ट्र धोरणाविषयी मौर्य साम्राज्य यांनी आपली भुमिका स्पष्ट केली आहे. जैन ग्रंथ, जैन भगवती सूत्र, दीपवंश, महावंश, विष्णू पुराण आणि पाणीनीच्या साहित्यात परराष्ट्र धोरणाचे संदर्भ आहे. शेजारील राज्याशी संबंध कसे असावे याबाबतचे विश्लेषण 'कौटिल्य'ने त्याच्या अर्थशास्त्र ग्रंथात केले आहे. शेजारील देशांच्या संबंधाविषयी मांडणी मंडल सिद्धांतात

कौटिल्याने केली आहे. शत्रुचा शत्रु आपला मित्र समजावा अर्थशास्त्र ग्रंथात कौटिल्याने परराष्ट्र धोरणासंबंधी षडगुण्य निती मांडली आहे. कौटिल्य म्हणतो आपण दुसऱ्यापेक्षा कनिष्ठ असेल तर मैत्री करावी श्रेष्ठ असेल तर चढाई करावी मी दुसऱ्याला मारण्यास समर्थ नाही व दुसरा मला मारण्यास समर्थ नाही. अशा वेळी तटस्थता स्विकारावी ही भूमिका कौटिल्याने मांडली आहे. प्राचीन भारतात परकीय सत्तेशी राजकीय संबंध नसून व्यापारी संबंध नव्हते. मध्य आशिया, चीन, रोम, युरोप, इजिप्त, इराण, ग्रीक, सिलोन, मेक्सिको, बॅबीलोन, अमेरिका, जावा मलेशिया इत्यादी देशांसोबत रेशमी कापड, पैठणी व मसाल्याचे पदार्थ याबाबतचे व्यापारी संबंध होते. प्राचीन भारतात हिंदू धर्मशास्त्राने परदेश गमन निषेध ठरविल्यामुळे व समुद्र प्रवास निषेध ठरविल्यामुळे व्यापार विषयक संबंध कमी झाले.

2) मध्ययुगीन कालखंड :-

मध्ययुगीन कालखंड साधारणपणे इ.स. 1000 ते 1700 असा समजला जातो. या कालखंडात सम्राट हर्षवर्धन, मुहमद गजनी, राजपूत घराणी, सुल्तानशाही, पोर्तुगिज व मोघल घराणे होते. त्यामुळे या काळात राजकीय अस्थिरता होती. म्हणून मध्ययुग न काळविषयी परराष्ट्र धोरणाबाबत खालील मत मांडता येते.

i) या काळात संपूर्ण भारत कोणत्याही एक सत्तेच्या नियंत्रणाखाली नव्हता.

ii) मध्य आशिया व्यतिरिक्त इतर राष्ट्रांसोबत संबंध निर्माण करता आले नाहीत.

iii) मध्य आशिया वर वर्चस्व ठेवण्याची मोघलांची विदेश नीती होती.

iv) सत्तेचे संघर्ष सातत्याने आले.

v) याच काळात पोर्तुगिज, डच व इंग्रज भारतात व्यापारासाठी आले. म्हणून प्रारंभी व्यापारी व नंतर राजकीय संबंध निर्माण झाले.

3) आधुनिक कालखंड :-

आधुनिक कालखंडातील भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा विचार खालील दोन टप्प्यात केला जातो.

ब्रिटिश कालखंड

I)

स्वातंत्र्य चळवळीचा कालखंड

II)

I) ब्रिटिश कालखंड :-

स्वातंत्र्य पूर्व काळातील भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा विकास खऱ्या अर्थाने ब्रिटिश कालखंडातच झाला. त्यामुळे भारतीय राज्यकर्ते म्हणून ब्रिटिशांची परराष्ट्र धोरणासंबंधीची भूमिका व स्वातंत्र्य चळवळीतील भारतीय नेत्यांची परराष्ट्र धोरणासंबंधीची भूमिका तपासणे आवश्यक आहे.

i)

भारतीय राज्यकर्ते म्हणून ब्रिटिशांची परराष्ट्र धोरणासंबंधीची भूमिका :-

भारतीय राज्यकर्ते म्हणून ब्रिटिशांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला खालील प्रमाणे दिशा दिली. हिंद महासागराविषयीचे धोरण, पश्चिम

आशिया विषयीचे धोरणे, अफगाणिस्तान संबंधीचे धोरण, तिबेट व उत्तर सीमा विषयक धोरण अशा विविध अंगाने ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी भारतीय परराष्ट्र धोरणाला दिशा दिली. ब्रिटिशांनी व्यापारी हितसंबंधाचे संरक्षण व भारतीय सीमांच्या रक्षणाला विशेष महत्त्व दिले. ब्रिटिशांनी ब्रिटिश सत्ता सर्वत्रोष्ट ठेवण्याच्या अनुशांगाने परराष्ट्र धोरण आखले. ब्रिटिशांनी भारताच्या सभोवती आक्रमण रोधक राष्ट्रांचेकडे निर्माण केले. राज्यकर्ते म्हणून ब्रिटिशांनी आखलेले भारताचे परराष्ट्र धोरण साम्राज्यवादी, विस्तारवादी, व्यापारवादी, एकाधकारशाही होते.

ii) स्वातंत्र्य चळवळीतील भारतीय नेत्यांची परराष्ट्र धोरण संबंधीची भूमिका :-

आधुनिक कालखंडात भारताची राजकीय सत्ता ब्रिटिशांच्या हाती होती. या काळात अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस स्वातंत्र्य आंदोलनातील नेते यांनी भारतीय परराष्ट्र धोरण विषयक मुलभूत विचार मांडले. राष्ट्रवादाच्या उदयानंतरच परराष्ट्र धोरणा संबंधीच्या विचाराला तीव्र गती मिळाली. या काळात भारतीय नेत्यांनी स्विकारलेल्या परराष्ट्र धोरणात खालील मुद्द्यांचा समावेश होता:

- ब्रिटिश साम्राज्यवादाला विरोध करणे.
- लोकशाहीचा पुरस्कार करणे.
- इतर राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्य लढ्याला पाठींबा देणे.
- इतर राष्ट्रांच्या अंतर्गत हस्तक्षेपाला विरोध करणे.
- चीनच्या स्वातंत्र्य लढ्यास पाठींबा देणे.

- अरब राष्ट्रातील राष्ट्रवादास सहानुभूती दाखवणे.
- फॅसिस्ट आणि नाझीझमचा विरोध करणे.
- जागतिक शांतता सुरक्षितता आंतरराष्ट्रीय सहकार्य व सद्भावना यांना प्राधान्य देणे.
- मानवी मुल्य लोकराही व आर्थिक उदारमतवादाकडून आधारित परराष्ट्र धोरणाचा स्विकार करणे.
- निशस्त्रीकरणाला पाठींबा देणे.
- अलिप्ततावाद, सहकार्याचे राजकारण, आंतरराष्ट्रीय न्याय यांना प्राधान्य देणे.
- पंडित नेहरूंच्या मार्गदर्शनाखाली 1928 मध्ये स्वतंत्र परराष्ट्र खात्याची स्थापना करण्यात आली.

वरील प्रमाणे प्राचीन कालखंड, मध्ययुगीन कालखंड व आधुनिक कालखंड अशा टप्प्यातून स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतीय परराष्ट्र धोरणाची दिशा निश्चित झाली आहे.

* भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची वैशिष्ट्ये :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून ते आजपर्यंतच्या भारतीय परराष्ट्र धोरणाकडे नजर टाकली असता भारताच्या परराष्ट्र धोरणात काही विषयाबाबत सातत्य राहिले आहे. या सातत्य व बदलाच्या माध्यमातून भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे वैशिष्ट्ये जाणून घेता येतील.

1) साम्राज्यवाद आणि वसाहतवादाला विरोध :-

भारत हा ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादाचा व वसाहतवादाचा बळी ठरलेला देश आहे. साम्राज्यवाद व वसाहतवाद अन्याय, अन्याचार, आर्थिक

शोषण, दडपशाही व हुकूमशाहीचे समर्थन करतात. ज्यामुळे देशाला आपला विकास आपले इच्छेने करता येत नाही. मशी वेळ इतर राष्ट्रांकडे नये म्हणून भारताने इंडोनेशिया, लिबिय, युनेशिया, अल्जेरिया, आयरलंड या राष्ट्रांच्या आणि बांगलादेश व पाकव्याप्त काश्मीरच्या व गोवा मुक्ती आंदोलनांचे भारताने समर्थन केले.

2) वर्ण व्हेषाला विरोध :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ब्रिटिशांचे राजकारण वर्ण व्हेषावर आधारित होते. यामुळे भारतातले अनेक लोकांवर अन्याय, अत्याचार झाले. वर्ण व्हेष, वंशभेद या मानवतावाद व लोकशाही विरोधी बाबी आहेत. जागतिक पातळीवर भारताने युनेस्कोच्या सपिठावरून हा प्रश्न मांडला आहे. महात्मा गांधींनी दक्षिण आफ्रिकेत वंशवादच्या विरोधात लढा उभारला होता. राज्यघटनेतल्या कलम 17 नुसार अस्पृश्यता वाकशणे शुद्ध आहे.

3) अलिप्ततावादाचे समर्थन :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून ते आजपर्यंतचे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे अलिप्ततावाद हे मुख्य लक्षण आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने अलिप्ततावादाच्या साहाय्याने परराष्ट्र धोरणाची दिशा निश्चित केली. अलिप्ततावाद जगातील सर्वच देशांसोबत मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित करण्यावर भर देतो. जागतिक शांतता व सुरक्षितता सक्रिय आणि

सकारात्मक राजकारणाशिवाय निर्माण होणार नाहीत. असे समर्थन अलिप्ततावादत केले आहे. लष्करी संघर्षाऐवजी आर्थिक व विकासाच्या सहकार्याला अलिप्ततावादने प्राधान्य दिले आहे.

4) पंचशील तत्वांचा पुरस्कार :-

भारतीय परराष्ट्र धोरणाने प्रारंभापासूनच पंचशील तत्वाला अनुसरून परराष्ट्र धोरण ठरवले आहे. 1954 साली चीन आणि भारत यांच्यातील मैत्रीपुर्ण संबंध वाढवण्यासाठी जो करार झाला त्या कराराला पंचशील करार म्हणतात. या पंचशील करारात खालील पंच तत्वांचा समावेश होतो.

- i) देशांचे अखंडत्व व प्रभुसत्तेचा सन्मान राखणे
- ii) परस्परस्वर आक्रमण न करणे.
- iii) एकमेकांनी परस्परांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप न करणे.
- iv) समता आणि एकमेकांच्या हिताचे संवर्धन करणे
- v) शांततामय सहजीवन, आर्थिक आणि इतर सहकार्य करणे.

भारताच्या या पंचशील तत्वांचा स्विकार ब्रम्हदेश, लाओस, नेपाळ, विएतनाम, युगोस्ला, व्हिएतनाम आणि कंबोडिया या राष्ट्रांनी स्विकार केले. रशिया, ऑस्ट्रेलिया, पोलंड व अमेरिका या देशांनी स्विकृती दिली. 1947 पासून आजपर्यंत भारतीय परराष्ट्र धोरणाची वाटचाल पंचशील तत्वाला अनुसरूनच आहे.

5) सबका साथ सबका विकास :-
2014 पासून आंतरराष्ट्रीय राजकारण व परराष्ट्र धोरणामध्ये भारताने एक नवा विचार स्विकारला आहे. ज्याला सबका साथ सबका विकास आणि सबका विश्वास या नावाने संबोधले जाते. नरेंद्र मोदी या धोरणाचे उद्गाते व निर्माते आहेत. आपल्या परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी व जागतिक स्थरावरून काही समस्यांना नायनाट करण्यासाठी सबका साथ सबका विकास आणि सबका विश्वास गरजेचा आहे. अशी भारताची भुमिका आहे. भारताच्या या भुमिकेला जगाने मान्यता दिली. अनेक राष्ट्र या भुमिकेचे स्विकार करत आहेत.

6) आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षिततेचे समर्थन :-
भारताने आंतरराष्ट्रीय स्थरावर जगा आणि जगू द्या अहिंसा परमोधर्म, सत्यमेव जयते अशा शाश्वत मुल्यांचा स्विकार केला आहे. मानवी जीवन सुखी करायचे असेल तर चर्चा, तडजोड, समन्वय, वाटाघाटी याच मार्गांचे स्विकार केले पाहिजे अशी भारताची स्पष्ट भुमिका आहे. या भुमिकेला व्यवहारात आणण्यासाठी भारताने पंचशील करार, शिमला करार, ताशकंद करार, लाहोर बस यात्रा अशा अनेक मार्गांचा अवलंब केला आहे.

7) आंतरराष्ट्रीय संघटनांचे समर्थन :-

भारत राष्ट्रसंघ व संयुक्त राष्ट्र संघटनेचा संस्थापक सदस्य आहे. जगातील सर्वच प्रश्न या संघटनेच्या व्यासपिठावरून सोडविले जावेत अशी भारताची भुमिका आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या कार्यप्रणाली व भुमिकेवर भारताचा विश्वास आहे. अल्बेनिया, ऑस्ट्रेलिया, बल्गेरिया, कंबोडिया, सिलोन, फिनलंड, हंगेरी, आर्थ्रलँड, इटली, जपान, लाओस, लिबिया, नेपाळ, उत्तर कोरिया अशा अनेक देशांना युनो सदस्यत्व मिळवून देण्यात भारताची भुमिका महत्त्वाची होती. आंतरराष्ट्रीय संघटनेवर विश्वास होता म्हणूनच नेहरूंनी काश्मीर प्रश्न युनोमध्ये नेला. युनोच्या 35 शांती सैनिक मोहिमेत भारताचा सहभाग आहे. आर्थिक व सामाजिक विकास, आंतरराष्ट्रीय न्यायालय, जागतिक आरोग्य, सुरक्षा समिती अशा विविध कार्यात भारताने युनोला सहकार्य केले आहे.

8) निशस्त्रीकरणचे समर्थन :-

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाने निशस्त्रीकरणाच्या तत्वाचे समर्थन केले आहे. कारण निशस्त्रीकरण जगाला शांतता व विकासाच्या दिशेने धेऊन जाणारी संकल्पना आहे. युनोसहित अनेक आंतरराष्ट्रीय संघटनांच्या व्यासपिठावरून भारताने निशस्त्रीकरणचे समर्थन केले आहे. 1948 ला अण्वस्त्रे नष्ट करण्यासाठी आणि

अणुशक्तीचा वापर शांतता व विकास कार्यासाठी करण्याची मागणी भारताने केली. 1996 ते 2020 या कालावधीत टप्प्या टप्प्याने अण्वस्त्रांचे निर्मुक्तपणे करता येईल याविषयी योजना भारताने युनेस्कोमध्ये मांडली होती. निशस्त्रीकरण संदर्भात भारत आग्रही होता म्हणूनच अल्पिततावादाचे समर्थन केले. NPT :- Non Proliferation Treaty व CTBT :- Comprehensive Test Ban Treaty सर्व समावेशक अणुचाचणी बंदी करार यावर स्वाक्षरी केली नाही.

9) शेजारील राष्ट्रांशी मैत्रीपूर्ण संबंध :-
भारताने सातत्याने शेजारील राष्ट्रांशी मैत्रीपूर्ण संबंध निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. यासाठीच 1985 ला सार्क संघटनेची स्थापना करण्यात आली. पाकिस्तान सातत्याने संघर्षाची भाषा करतो तरी भारत सहकार्य व शांततामय वातावरणात चर्चा करण्यासाठी पुढाकार घेतो. पाकिस्तानच्या दहशतवादी कार्यवाह्या बांग्ल देश सीमेवरील धुसखोरी नेपाळद्वारे होणारे अवैध धंदे अशा ही वातावरणात भारताने शेजारील देशांसेषत मैत्रीपूर्ण संबंध वाढविण्याचे प्रयत्न केले आहेत. उदा:- फरतारपूर, कॉरीडोर सुरू करण्यासाठी पाकिस्तान सोबत झालेली चर्चा.

10) आशिया व आफ्रिका राष्ट्रांना सहकार्य :-
भारताच्या परराष्ट्र धोरणाने आशिया व आफ्रिका राष्ट्रांसोबत सहानुभूती व आपुलकीचे धोरण

आखले आहे कारण आशिया व आफ्रिका खंडातील अनेक राष्ट्रांनी पारतंत्र्य अनुभवले आहे. 1947 आशिया व आफ्रिका राष्ट्रांचे भारतात संमेलन आशिया व आफ्रिकन राष्ट्रांनी समाविष्ट असलेले आसियान, सार्क, ज-77 व अलिप्ततावादी संघटनेच्या निर्मितीवर विकासात भारताचे योगदान आहे. आशिया व आफ्रिकन राष्ट्रात शांतता राहावे व या भागात उत्तरेकडील राष्ट्रांचा हस्त असू नये यासाठी भारताने प्रयत्न केले.

ii) लूक इस्ट ते अँकट इस्ट :-

शितयुद्धोत्तर काळात भारताने पंतप्रधान इंदरकुमार गुजराल यांनी गुजराल डॉक्टरीन हा सिद्धांत भारतीय परराष्ट्र धोरणाबाबत मांडला. लूक इस्ट हा त्यातलाच एक भाग आहे. लूक इस्ट म्हणजे भारताच्या पूर्वेकडे असलेल्या देशासोबत चांगले संबंध निर्माण करण्याच्या दिशेने प्रयत्न करणे. भारतान्या पारंपारिक परराष्ट्र धोरणात बदल करून त्यास नवी दिशा देण्याचा प्रयत्न लूक इस्ट म्हणून गुजराल यांनी केला. भारताच्या पूर्वेकडे सिंगापूर, मलेशिया, इंडोनेशिया, थायलंड अशी काही प्रमुख राष्ट्रे आहेत. ज्यांच्या सोबत संबंध निर्माण केल्यास भारताला अधिक फायदा होईल. गुजरालची ही भूमिका अँकट इस्टमध्ये रूपांतरित करण्याचे काम डॉ. मनमोहन सिंह व पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी केले. पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी अँकट इस्ट हे धोरण प्रभावीपणे राबवले.

७.* स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारताचे परराष्ट्र धोरण किंवा

शितयुद्ध काळातील भारताचे परराष्ट्र धोरण स्पष्ट करा.

→ स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची पायाभरणी पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांनी केली त्यामुळे पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांना स्वातंत्र्योत्तर भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार म्हणतात. स्वातंत्र्योत्तर भारतीय परराष्ट्र धोरणाची विभागणी (अभ्यासाच्या दृष्टीने खालील दोन भागात केली जाते.)

१) शितयुद्ध काळातील भारताचे परराष्ट्र धोरण (१९४७-१९९०)

२) शितयुद्धोत्तर काळातील भारताचे परराष्ट्र धोरण (१९९१-आजपर्यंत)

वरील दोन भागापैकी शितयुद्ध काळातील भारताचे परराष्ट्र धोरण याठिकाणी विचारात घ्यावय आहे.

१) शितयुद्ध काळातील भारतातील नेतृत्व व सरकार :-

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील परराष्ट्र धोरण समजून घेण्यापूर्वी या काळातील भारतीय नेतृत्व व सरकार यांच्या विस्तृत विचार करावा लागेल या काळात पंडीत जवाहरलाल नेहरू, लाल बहादूर शास्त्री, इंदिरा गांधी, मोरारजी देसाई, इंदिरा गांधी, राजीव गांधी, चंद्रशेखर व व्ही. पी. सिंह यांच्या नेतृत्वाखाली सरकार उदयास आली होती. या काळात काँग्रेस पक्षाचे वर्चस्व होते. म्हणून मोरारजी

भाई देसाई यांचा कालखंड वगळता इतर सर्व सरकारे काँग्रेस पक्षाने प्रभावित होती. पंडित नेहरू, इंदिरा गांधी व राजीव गांधी यांची सरकारे दिर्घकालीन सरकार होती.

मोरारजी देसाई, चंद्रशेखर, वि. पी. सिंग यांची अल्पकालीन सरकार होती. यत्करून असे म्हणता येईल की या काळातील भारतीय परराष्ट्र धोरणावर काँग्रेस पक्षाचा नेहरू व गांधी घराण्याचा अधिक प्रभाव होता.

2) या काळातील आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती :-

या काळातील आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीचा 1947-1990 भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर अधिक प्रभाव पडला आहे. हा काळ शितयुद्धाचा, अमेरिका व सोवियत युनियन / रशिया या दोन महाशक्तींच्या प्रभावाचा होता. लष्करी संघटना (नाटो, सितो, सेंटो, वारसा पकट) व गटबाजीचे राजकारण प्रभावी होते. शस्त्रास्त्र स्पर्धा या काळात अती उच्च टोकावर होते. भांडवलवाद व साम्यवाद हे दोनच विकासाचे मोडेल उपस्थित होते. नवस्वतंत्र राष्ट्रांची संख्या वाढली होती अशा परिस्थितीत भारताला स्वतंत्रपणे आपले परराष्ट्र धोरण निश्चित करावयाचे होते.

3) देशांतर्गत स्थिती :-

शितयुद्ध काळात भारतीय परराष्ट्र धोरणावर देशांतर्गत स्थितीचा प्रभाव होता या काळात भारताला नुकतेच स्वातंत्र्य मिळालेले

होते. स्वतंत्र व सार्वभौम राष्ट्र म्हणून भारताला पहिल्यांदाच आपले परराष्ट्र धोरण ठरवायचे होते. गरीबी, दारिद्र्य, पायाभूत सेवा सुविधांचा अभाव, अविकसित व मागासलेले राष्ट्र आणि ब्रिटिशांच्या शोषणाला पुर्णतः बळी पडलेले राष्ट्र अशी आमची ओळख होती. स्वतंत्र व सार्वभौम राष्ट्र म्हणून परराष्ट्र धोरण आखण्याचा आमहाला अनुभव नव्हता. अशा स्थितीत भारताने आपला इतिहास, संस्कृती, महापुरुषांच्या विचारांचा वारसा, स्वातंत्र्य आंदोलन, ब्रिटिश शासनातून मिळालेले धडे, गांधीवाद या सर्वांचा आधार घेऊन स्वातंत्र्योत्तर परराष्ट्र धोरणाला दिशा दिली.

५) स्वातंत्र्योत्तर काळातील (शितयुद्ध काळातील) भारतीय परराष्ट्र धोरणाची मुख्य तत्वे किंवा ओळख / लक्षण देशांतर्गत परिस्थिती व सरकारे आणि देशाबाहेरील परिस्थितीचा लोकशाही मानवतावाद, विवेकवाद, गांधीवाद यांच्या साह्याने अभ्यास करून भारतीय नेतृत्वाने खालील प्रमाणे भारतीय परराष्ट्र धोरणाला दिशा दिली.

i) अलिप्ततावादाचा स्विकार :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रामुख्याने शितयुद्ध काळात पंडीत नेहरूपासून व्ही. पी. सिंघपर्यंत सर्वच नेतृत्व व सरकारांनी अलिप्ततावादाच्या तत्वाचा स्विकार केला. स्वातंत्र्योत्तर काळातील देशांतर्गत व देशाबाहेरील परिस्थितीत अलिप्ततावादाच्या स्विकारास पोषक होती. अलिप्ततावादामुळे भारत सत्तेची स्पर्धा, गरबाजीचे

राजकारण, शस्त्रास्त्र स्पर्धा थापासून दूर राहिल्या
विकासासाठी अमेरिका व सोवियत युनियन या
दोन्ही महासत्तांक देशांचे समर्थन व सहकार्य
मिळविता आले. अलिप्ततावादामुळे जागतिक शांतता
व सुरक्षितता राखण्यात भारताला यश आले.
अलिप्ततावादाने आपला विकास करण्यासाठीचे पोषक
वातावरण निर्माण झाल्यामुळे या काळात सर्वच
नेतृत्वांनी अलिप्ततावादाचा स्विकार केला.

ii) राष्ट्रकुल संघटनेचे सभासदत्व :-

दुसऱ्या महायुद्धानंतर ब्रिटिशांनी
आपल्या वसाहतीव्याली असलेल्या सर्व राष्ट्रांचे एकत्रित
संघटन निर्माण केले. भारताने 1947 नंतर या ब्रिटिश
राष्ट्रकुलचे सभासदत्व स्विकारले आणि यास नेहरू
पासून व्हि. पी. सिंहापर्यंत सर्वांनी मान्यता दिली.
पंडीत नेहरूंनी या संघटनेचे ब्रिटिश राष्ट्रकुल या
नावानेच राष्ट्रांकरिता नामकरण करावे हा प्रस्ताव
मांडला ज्यास सर्वच राष्ट्रांनी मान्यता दिली.
यामुळे भारताला आपली भूमिका मांडण्यासाठी
एक आंतरराष्ट्रीय व्यासपिठ प्राप्त झाले.

iii) पंचशील तत्वांचा स्विकार :-

नेहरूपासून व्हि. पी. सिंहापर्यंतच्या
सर्व भारतीय सरकारांनी परराष्ट्र धोरणाच्या
माध्यमातून पंचशील तत्वांचा स्विकार केला.
पंडीत नेहरूंनी पंचशील तत्वांच्या माध्यमातून
भारतीय परराष्ट्र धोरणाची धायाभरणी केली.

पंचशील तत्व जगाकडे पाहण्याच्या भारताच्या दृष्टी-
कोन स्पष्ट करतात. पंचशील तत्व भारतीय पुराण
धोरणाचा विशेष अंग आहेत. पंचशील तत्वाचे
अनुकरण स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने केले
आहे. अनाक्रमण, अहस्तक्षेप, सहकार्य, समन्वयात
प्रश्न सोडवणे, तडजोड व शांततामय मार्गाचा
स्विकार करणे याचा समावेश पंचशील तत्वात
होतो.

iv) निशस्त्रीकरणचे समर्थन :-

स्वातंत्र्योत्तर काळ म्हणजेच शितयुद्ध
काळात भारताने निशस्त्रीकरणाच्या धोरणाचे समर्थन
केले. आंतरराष्ट्रीय संघटनेचे समर्थन, अलिप्ततावा-
चा स्विकार, शस्त्रास्त्र स्पर्धेला विरोध, शटवार्ज
च्या राजकारणाला विरोध व शांततामय सहजीवन
व विकास या बाबींचा स्विकार करून भारताने
निशस्त्रीकरणाला पोषक वातावरण निर्माण केले. NP
या कराराला व अमेरिका आणि सोवियत शशि-
पुरस्कृत लष्करी संघटना शस्त्रास्त्र स्पर्धेला विरोध
करून भारताने निशस्त्रीकरणाच्या भूमिकेला सिद्ध
केले.

v) अण्वस्त्र निर्मितीचा कार्यक्रम :-

स्वातंत्र्यानंतर पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी
शस्त्रास्त्र निर्मिती करण्याकडे लक्ष दिले नाही किंवा
भर दिला नाही. या काळात आमचे लक्ष मुलभूत
गरजा भागवण्यावर होते. शस्त्रास्त्रावरील दुर्लक्षामुळे

ला चिन्ने आमच्यावर आक्रमण केले. 1962 आमच्याकडे अणुबाम नसता तर चिन्ने आक्रमण केले नसते. असा एक विचार या काळात पुढे आला. 1965 व 1970 या भारत-पाक युद्धात व चिन-अमेरिका-पाकिस्तान यांच्या वाढत्या मैत्रीने भारताला अण्वस्त्र निर्मितीच्या दिशेने जाणे भाग पाडणे तसेच 1964 ला चिन्ने अणुचाचणी केली. शेजारील देशांपासून वाढता धोका, अंतराळ व्यवस्थेवरील वाढता ताण या सर्वांचा विचार करून इंदिरा गांधीने 8 मे 1974 ला राजस्थान कोयरण येथे अणुभक्क अणुचाचणी केली परंतु या अणुबाम निर्मितीतून भारताने आक्रमण, युद्ध शस्त्रास्त्र स्पर्धा याचे समर्थन न करता निरास्त्र करणाचे समर्थन केले.

vi) विकसनशील राष्ट्रांच्या सहकार्यावर भर :- शितयुद्ध काळात भारताने विकसनशील राष्ट्रांनी परस्परांच्या सहकार्यावर भर द्यावा ही भुमिका स्विकारली. आपल्या विकासासाठी विकसित राष्ट्रांवर अवलंबून राहिल्यास ते आपला विकास करणार नाहीत. पंडित नेहरु, इंदिरा गांधी यांनी आफ्रो आशियाई राष्ट्रांचा दौरा करून व्यापार विषयक संबंध वाढवण्यावर भर दिला विकसनशील राष्ट्रातील सहकार्य वाढवून महासत्तांक देशांना आव्हान दिले. विकसनशील राष्ट्रांमध्ये सहकार्य निरास्त्रीकरण हिंद महासागर इराण-इराक युद्ध यासह आपणाशी संबंधीत असणाऱ्या

विषयवर चर्चा घडवून आणली.

vii) भारत - अमेरिका संबंध तणावपूर्ण :-

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय परराष्ट्र धोरण समजून घेताना भारत - अमेरिका संबंधा विचार करावा लागतो शितयुद्ध काळातील भारत - अमेरिका संबंध तणावपूर्ण होते भारताने स्विकारलेले अलिप्ततावादाचे धोरण, भारत-चिन पंचशील करार, 1972 चा भारत-रशिया संरक्षण करार 1974 ची भारताची अणुचाचणी, भारत रशियातील वाढते मैत्रीपूर्ण संबंध, काश्मीर प्रश्नी रशियाने भारताला केलेली मदत अशा अनेक कारणामुळे भारत - अमेरिका संबंध तणावपूर्ण बनले. नेहरूपासून न व्ही. पी. सिंघपर्यंत हे संबंध तणावपूर्णच राहिले आहेत. या संबंधात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न नेहरू, इंदिरा गांधी व राजीव गांधींनी केला परंतु यात यश आले नाही.

viii) भारत-चिन संबंध दुरावा / भारत-चिन संबंध :-

शितयुद्ध काळात भारत-चिन संबंधाबाबत 1947-1961 हा काळ मैत्रीपूर्ण संबंधांचा काळ आहे. चिनमधील स्वातंत्र्य आंदोलनाचे समर्थन भारताने केले. युनोमध्ये सुरक्षा समितीत चिनला कायम सदस्यत्व मिळवे ही भूमिका भारताने मांडले. 1954 ला भारत-चिन यांच्यात हिंदी चिनी भाई भाई अशा घोषणा देत पंचशील करार झाला. या सर्व घटनांनी भारत-चिन संबंधांला

चांगले दिवस प्राप्त झाले होते. भारत - चिन
संबंधाबाबत नेहमंचे परराष्ट्र धोरण यशस्वी
ठरत होते परंतु 1962 ला चिनने भारतावर
आक्रमण करून या संबंधात दुरावा निर्माण
केला. तेव्हापासून 1990 पर्यंत भारत-चिन संबंध
शत्रुत्व किंवा दुरावा दिसून येतो.

IX) भारत - रशिया मैत्रीपूर्ण संबंध :-

1947-1990 या काळात भारताचे रशिया
सोवत मैत्रीपूर्ण संबंध राहिले आहेत. या काळात
रशियाने भारताच्या अलिप्ततावादी धोरणचे समर्थन
केले. काश्मीर प्रश्नी सुरक्षा समितीत भारताच्या
बाजूने मतदान केले. औद्योगिक व आर्थिक क्षेत्रात
विकासासाठी भारताला मदत केली. 1962 च्या भारत
चिन युद्धात रशिया तटस्थ राहिला. भारत-पाक
संबंध सुधारित म्हणून 1965 ला पुढाकार
घेऊन ताश्कंद येथे ऐतिहासिक ताश्कंद करार
घडवून आणला. बांगलादेश प्रश्नी व गोवा मुक्ती
आंदोलनात भारताच्या भुमिकेचे रशियाने समर्थन
केले. वारसा पॅक्ट या लष्करी संघटनेत भारताने
सहभागी व्हावेत यासाठी भारतावर दबाव आणला
नाही. 1972 ला भारतासोवत संरक्षणाच्या 20
वर्षांचा करार केला या सर्व बाबीमुळे भारत-
रशिया मैत्रीपूर्ण संबंध निर्माण झाले. रशियाने
स्विकारलेला विकासाचा साम्यवाद व समाजवादी
मार्ग भारताच्या परिस्थितीशी व वैचारिक साम्यतेशी
जुळणारा होता म्हणूनही भारत-रशिया मैत्रीपूर्ण

संबंध या काळत निर्माण झाला.

x) भारत-पाक संघर्षयुक्त संबंध :-

1947-1990 या काळातील भारताचे परराष्ट्र धोरण समजून घेताना भारत-पाक संघर्षाचा विचार करावा लागतो या काळात भारत-पाक यांच्यातील संबंध शत्रुत्व व तणावाचे राहिले आहेत. कारण या काळात भारत-पाक यांच्यातील संबंध शत्रुत्व व तणावाचे राहिले आहेत कारण या काळात 1948, 1965 व 1970 असे तीन वेळा भारत-पाक युद्धे झाले. काश्मीर प्रश्न सिंधू व गंगा नदीच्या पाणी वाटपाचा प्रश्न इत्यादींवरून भारत-पाक संबंध तणावाचे राहिले आहेत. या काळात पाकिस्तानने अमेरिका व चिनच्या साहाय्याने प्रत्येक ठिकाणी भारत विरोधी भुमिका घेतली आहे. ज्यामुळे भारत-पाकिस्तान संबंध तणावाचे व शत्रुत्वाचे निर्माण झाले आहे.

xii) आंतरराष्ट्रीय संघटनेला सहकार्य

xiii) साम्राज्यवाद व वसाहतवादाला विरोध

xiv) शेजारील राष्ट्रांशी मैत्रीपूर्ण संबंधाला प्राधान्य

xv)

९. श्वितयुद्धोत्तर काळातील किंवा 1991 नंतरचे
भारताचे परराष्ट्र धोरण :-

* प्रस्तावना :- 1991 नंतर आंतरराष्ट्रीय राजकारणात
अमुलाग्र बदल झाले. या बदलाचा परिणाम
भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर झाला. 1990 नंतरचे
भारताचे परराष्ट्र धोरण समजून घेण्यापुर्वी दोन
बाबींवर प्रकाश टाकणे महत्त्वाचे आहे.

- 1) देशांतर्गत स्थिती / परिस्थिती
- 2) आंतरराष्ट्रीय / देशाबाहेरील परिस्थिती

1) देशांतर्गत परिस्थिती :-

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला निर्धारित
करताना देशांतर्गत परिस्थितीचा महत्त्वपूर्ण वाटा
असतो. 1990 नंतर भारतात पी. व्ही. नरसिंहराव,
देव गौडा, इंदुकुमार गुजराल, अटल बिहारी
वाजपेयी, डॉ. मनमोहन सिंह व नरेंद्र मोदी
यांच्या नेतृत्वाखाली सरकारे स्थापन झाली. पी. व्ही.
नरसिंहराव ते डॉ. मनमोहन सिंह हा कालखंड
आघाडी शासनाचा कालखंड होता. 2014 पासून
नरेंद्र मोदींच्या नेतृत्वाखाली स्पष्ट बहुमताने
बहुमतातले सरकार स्थापन झाले. या काळात
भारतीय परराष्ट्र धोरण अधिक काळ काँग्रेस
पक्षाच्या प्रभावाने प्रभावित होते, परंतु या
काळात भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा अधिक
प्रभाव निर्माण करण्याचे काम नरेंद्र मोदी
सरकारने केले आहे. या काळात LPG -

Liberalization (उदारीकरण), Privatization

(खाजगीकरण), Globalization जागतिकीकरणचा स्तकार, गुजराल डॉक्टरीन, 1998 ची अणुचाचणी, 1999 चे कारगिल युद्ध, लाहौर बस यात्रा आग्रा शिखर वार्ता, विल क्लिंटनचा भारत दौरा 2008 चा भारत - अमेरिका अणु करार, 1996 चा भारताच्या CT-BA ला विरोध, पंतप्रधान नरेंद्र मोदीची पाकिस्तान भेट, डोकलाम प्रश्न, ब्रिक्स संघटनेचे सदस्यत्व, डोनाल्ड ट्रम्प यांचा पाकिस्तानला आर्थिक मदत करण्यास विरोध, 8 नोव्हेंबर 2016 ला नोटा बंदीचे घोरण, सर्जिल स्ट्राइक (URI), एअर स्ट्राइक (पुलवामा) व 370 आणि 35A हे दोनही कलम रद्द (30-7-20) करून जम्मू काश्मीरच्या पुर्नघटनांचा घेतले निर्णय इत्यादी वरील सर्व घटनांनी 1990 नंतरचे भारतीय परराष्ट्र घोरणाला प्रभावित केले आहे.

2) आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती :-

भारताच्या परराष्ट्र घोरणाची दिशा ठरवण्यात 1990 नंतरच्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीचा महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. 1990 नंतर शितयुद्धाचा ऱ्हास झाला. सो. युनियनचे विघटन झाले. अमेरिकेची एकाधिकारशाही वाढली. जागतिक व्यापार संघटनेच्या स्थापनेने LPG चे महत्त्व वाढले.

अरब राष्ट्रांच्या तेल राजकारणाचा उदय व प्रभाव वाढला. दक्षिण आशियामध्ये अमेरिका व चीनचा हस्तक्षेप वाढला. भारताला बलाढ्य मित्र

राष्ट्रान्ती गरज भासू लागली लष्करी संघटना
 ऐवजी व्यापारी व आर्थिक संघटनाचे महत्त्व
 वाढले. लोकशाही, निरास्त्रीकरण, सबका साथ
 सबका विकास, सहकार्य व समन्वयातूनच
 विकास या विचारांचे महत्त्व वाढले. जपान, जर्मनी,
 चीन, दक्षिण आफ्रिका, ब्राझील, भारत
 इंडोनेशिया, इस्राइल, सिंगापूर, थायलँड, मलेशिया
 या देशांनी आर्थिक क्षेत्रात विशेष प्रगती
 केली आहे. इंग्लंड युरोपीय महसंघातून ब्रेक्सिट
 झाला. दहशतवादास आंतरराष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त
 झाले. पाकिस्तानच्या दहशतवादाचे समर्थन व
 दुष्प्या युद्धाचा धोका वाढला. युनोच्या लोकशाही
 करण या विचारांचा उदय झाला. इत्यादी देशांवर
 हेरील वरील सर्व घटनांनी 1990 नंतरच्या
 भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला प्रभावित केले.
 वरील देशांतर्गत व देशाबाहेरील
 परिस्थितीचा विचार करून 1990 नंतर भारताने
 खालीलप्रमाणे परराष्ट्र धोरण आढले.

- 1) 1990 नंतरच्या भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे
 विश्लेषण खालील दोन भागात करता येते.
- 2) भारतीय परराष्ट्र धोरणातील सातत्य
 भारतीय परराष्ट्र धोरणातील बदल
 वरील दोन्ही भागांना एकत्रित करून
 1990 नंतरच्या भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा आढवा
 खालील प्रमाणे घेता येते.

1)

2)

11

11

11

3)

1) अलिप्ततावादी चळवळीचे समर्थन :-

1990 नंतरच्या भारतातील सर्वच नेतृत्वाने अलिप्ततावादी चळवळीचे समर्थन केले. अलिप्ततावादी चळवळीचे समर्थन हे भारतातील परराष्ट्र धोरणातील सातत्य आहे. 1992 ला जर्कता येथे झालेल्या अलिप्ततावादी समर्थनात/संमेलनात पी. व्ही. नरसिंहरावानी अलिप्ततावादाची उपयुक्तता स्पष्ट केली परंतु नंतरच्या नेतृत्वाने अलिप्ततावादी चळवळीकडे म्हणावे तेवढे लक्ष दिले नाही. अमेरिका धारजर्न धोरणाला प्राधान्य देण्यामध्ये भारताचे अलिप्ततावादी संघटनेकडे दुर्लक्ष होत आहे.

2) गुजराल धोरण :-

1990 नंतरच्या भारतीय परराष्ट्र धोरणाला समजून घेताना गुजराल धोरणाचा विचार करावा लागेल. पंडित पं. इंद्रकुमार गुजराल यांनी गुजराल धोरणांमध्ये खालील मुद्द्यांची मांडणी केली.

- i) भारत - पाकिस्तान संबंध सुधारण्यावर भर द्यावा.
- ii) दक्षिण आशियाई राष्ट्रांसोबत संबंधामध्ये सुधारणा करावी.
- iii) आर्थिक आणि व्यापारीक हितसंबंधाची जपवणूक करव
- iv) Look East ही भुमिका व्यवहारात आणावी.

3) अण्वस्त्र निर्मितीवर भर :-

1990 नंतरचे भारताचे परराष्ट्र धोरण अण्वस्त्र निर्मितीच्या दिशेने वाटचाल करित आहे. कारण चीनने निर्माण केलेले अण्वस्त्रे, चीनने अण्वस्त्र निर्मितीसाठी

पाकिस्तानला केलेले सहकार्य यामुळे भारताची सुरक्षा
व्यवस्था धोक्यात आली म्हणून 11 व 13 मे
शेजी राजस्थानमधील पोखरण येथे येथे भारत
5 अणुचाचण्या केल्या. तसेच अग्नि, पृथ्वी
अशी क्षेपणास्त्रे निर्माण केली. अणुइंधन पुरवठा
करणाऱ्या संघटनेचे सदस्यत्व मिळवणे म्हणून
अमेरिकेसोबत अणुऊर्जा करार केला.

4) बहुध्रुवी विश्वरचनेचे समर्थन :-

1990 नंतरच्या बदलत्या आंतरराष्ट्रीय
परिस्थितीचा विचार करून भारताने आपल्या परराष्ट्र
धोरणात बदल केला. अटलबिहारी वाजपेयी
सरकारच्या काळापासून भारताने बहुध्रुवी व्यवस्था
समर्थन केले आहे. या काळात अमेरिकेच्या
इराक व तैवान या देशासंबंधीच्या भुमिकेला
विरोध केला. अमेरिकेच्या एकाधिकारशाहीला विरोध
करत अमेरिका सोबतच्या संबंधात सुधारणा करण्या
चा प्रयत्न केला. तसेच जर्मनी, जपान, ~~सिंगापूर~~
फ्रान्स, रशिया, ब्राझील, दक्षिण आफ्रीका, चीन
या राष्ट्रांसोबतच्या संबंधात बदल करण्याच्या दिशेने
परराष्ट्र धोरण आबले.

5) भारत - अमेरिका संबंधात सुधारणा :-

अनेक टप्प्यावर 1990 नंतरच्या भारत - अमेरिका संबंधात
बदल आला आहे. 1991 ते
2000 या काळात भारत - अमेरिका संबंध C-8
करार, 1998 ची अणुचाचणी, कारगील युद्ध,

आर्थिक नोक्यांदी, काश्मीर प्रश्न, पाक पुरस्कृत दहशतवादी, इराक प्रश्न, तैवान प्रश्न इत्यादी बाबत तणावपूर्ण होते. विशेषतः हा तणाव अमेरिकन सरकारकडून निर्माण करण्याचे अधिक प्रयत्न झाले. भारताने मात्र 1990 नंतरच्या बदलत्या परिस्थितीचा विचार करून अमेरिका सोबतच्या संबंधा सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. विशेषतः हा प्रश्न अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या सरकारपासून प्रभावीपणे राबविण्यात आला. 11 सप्टेंबर 2001 चा अमेरिकेवरील दहशतवादी हल्ला, भारतातील सर्वात मोठी बाजारपेठ माहिती तंत्रज्ञानाचा भारतात होणारा अधिक वापर, विकसनशील अर्थव्यवस्थेच्या दिशेने भारताची होणारी वाढचाल, बराक ओबामा सरकारच्या गांधीवादी नेतृत्वाचा अमेरिकेत झालेला उद्देश, 2008 साली भारत आणि अमेरिकेने अणुऊर्जा कराराला दिलेली मान्यता व या दोघांमध्ये डोनाल्ड ट्रम्पने निवडणुका दरम्यान भारताच्या सबका साथ व सबका विकास या घोशणास दिलेली मान्यता व या घोशणांचा स्विकार डोनाल्ड ट्रम्प सरकारने सत्तेत आल्यापासून अनेक वेळा पाकिस्तानला देण्यात येणारी आर्थिक मदत रोखणे, 370 व 35A कलम रद्द करण्याच्या भारताच्या घोशणाविषयी पाकिस्तान सरकारला सहकार्य न करणे व काश्मीरविषयी भारत सरकारने स्विकारलेल्या घोशणांचे दि. 26 ऑगस्ट 2019 रोजी अमेरिकेने फ्रान्स येथे झालेल्या 7-7 राष्ट्रांच्या संमेलनात अमेरिकेने केलेले समर्थन.

वरील अनेक कारणांमुळे 1990 नंतर
भारत - अमेरिका संबंधात सुधारणा होत नाही.

6) भारत - पाक संबंधात तणाव :-

संबंधात तणाव 1990 नंतर ही भारत - पाक
निर्माण झाला आहे. P.V.

नरसिंहराव ते नरेंद्र मोदी यांनी भारत - पाक

संबंधात सुधारणा करण्याचे अनेक प्रयत्न केले

तरीही भारत - पाक संबंधात सुधारणा झाली

नाही. भारत - पाक संबंधात सुधारणा व्हावी

म्हणून भारत सरकारच्या वतीने गुजराल

सिद्धांत, लाहोर बस यात्रा 1999 फेब्रुवारी, आ

शिखर वार्ता (जुलै 2001) करताना करतार पुर

कांरीडोर वरील निर्बंध हटविणे (जुलै 2019), न

मोदींची पाकिस्तानला भेट (2016) असे अनेक

प्रयत्न झाले तरीही पाकिस्तानकडून सरकारला

प्रतिज्ञाद न मिळाल्यामुळे भारत - पाक संबंधात

सुधारणा झाली नाही. 1990 नंतर भारत - पाक

संबंधात झालेली काही कारणामुळे सातत्याने

तणाव वाढले आहे.

i) 1998 ची भारताची अणुचाचणी

ii) 1999 ची काश्मीर युद्ध

iii) पाक पुरस्कृत दहशतवाद

iv) 2016 ची नोट बंदी (8 नवंबर) नोव्हेंबर

v) सजिकल स्ट्राइक

vi) 2019 चे एअर स्ट्राइक

vii) कलम 370 व 35 A रद्द करण्याचे भारताचे घोरण

VIII) काश्मीर खोल्यातील दगडफेक करणाऱ्याविरुद्ध
सक्तीचे धोरण.

अलगाववाद्यांना जेलबंद करणे.

IX) हाफीज सईदला व गजहर मसुदला आंतरराष्ट्रीय
X) दहशतवादी घोषित करण्याचे भारताचे ~~ध्येय~~
प्रयत्न

XI) पाकिस्तानला आंतरराष्ट्रीय दहशतवादी राष्ट्र घोषित
करावे यासाठीचे भारताचे प्रयत्न

XII) अमेरिका व चीनसह अनेक राष्ट्रांकडून पाकिस्तानला
XIII) होणारी मदत टाळण्याचे प्रयत्न

XIII) आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पाकिस्तानची बदनामी
करून त्याला एकाकी पाडण्याचे भारताचे प्रयत्न

XIV) एअर स्ट्राइक मधील विंग कमांडर हार्दिक
अभिनंदन यांना भारतात परत आणण्याचे यशस्वी
प्रयत्न.

XV) कुलभूषण जाधव प्रकरणत आंतरराष्ट्रीय न्यायाल
यात सुषमा स्वराज, हरिष साठ्ठी यांनी मांडले
भारताची बाजू इत्यादी.

XVI) भारतान्च्या प्रत्येक सकारात्मक धोरणाचा विशेषतः 370
व 35A कलम रद्द करण्याच्या भूमिकेचा नकारात्म
क अर्थ काढून भारतासोबतच्या आर्थिक व्यापारी व
सांस्कृतिक संबंधात तेंढ निर्माण करण्याचा प्रयत्न
पाकिस्तानने केल्यामुळे भारत - पाक संबंधात तणाव
वाढला आहे.

7) भारत - रशिया संबंधात मैत्री :-
 1991 नंतरही भारत - रशिया संबंधात पुर्वप्रमाणेच मैत्री आहे. परंतु 1991 नंतर रशिया संबंधात काही प्रमाणात कटुत्वा निमित्त झाली होती. 1991 ते 2000 या दरम्यान देशात भारत - रशिया मैत्रीला तडा गेला होता. कारण रशियाने या काळात भारतासोबतचा क्रायोजेन इंजिन करार रद्द केला. भारताने LTBT करारावर स्वाक्षरी करावी यासाठी भारतावर दबाव आणला यानुमध्ये परमाणू शस्त्रासंबंधित पाकिस्तानासोबत मांडलेल्या प्रस्तावाने समर्थन केले 2001 नंतर विशेषतः डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या काळात भारत - रशिया संबंधात सुधारणा झाली आहे. डॉ. मनमोहन सिंग यांनी भारत - रशियातील व्यापार तंत्रज्ञान आंच्या यांचे सहकार्य वाढवण्याच्या दिशेने प्रयत्न केले. भारतात अणुभट्ट्या उभारण्यासंबंधित, औषधनिर्मितीच्या क्षेत्रात व लष्करी सहकार्याला प्राधान्य देण्यात येईल अशी भूमिका रशियाने घेतली BRICS या संघटनेच्या माध्यमातून डॉ. मनमोहन सिंग व नरेंद्र मोदीच्या काळात भारत - रशिया संबंधात सुधारणा होत आहेत. 370 व 35A कलम रद्द करण्यासंबंधित यानुच्या सुरक्षा समितीत ऑगस्ट 2019 मध्ये जी चर्चा झाली त्यात रशियाने भारतान्या भूमिकेचे समर्थन केले. रशियाची ही भूमिका भारत - रशिया संबंधाला दृढ करणारी आहे. काश्मीर प्रश्न, पाक पुरस्कृत दहशतवाद, डोकलाम प्रश्न, अफगाणिस्तान प्रश्न व आळी आळी पदायांची तस्करी

इत्यदी बाबत रशिया भारतच्या भूमिकेचे समर्थन करतो. भारत आणि रशिया हे दोघेही जुने मित्र आहेत ही भूमिका घेऊन नरेंद्र मोदी भारत-रशिया संबंधात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करतात. व्लादिमीर पुतीन व नरेंद्र मोदी या दोघांच्या व्यक्तीमत्त्व, स्वभाव, विचारधारा व सत्यतेतीक साम्य स्थळामुळे दोघांमधील (राष्ट्रवादाची भावना, देशाला विकसित व देशावर प्रभुत्व मिळविण्याची इच्छा) संबंधात मैत्री निर्माण होऊन भारत-रशिया संबंध सुधारत आहे.

8) भारत-चीन संबंधात दुरावा :-

1990 नंतर भारत-चीन संबंधात पुर्णत सुधारणा झाली नसून अंशतः बदल होत आहे. 1990 नंतर भारताचे नेतृत्व व चीनच्या नेतृत्वा परस्पर देशांचे दौरे करून संबंधात सुधारणा करण्याचे प्रयत्न केले. पी. वि. नरसिंहराव, डॉ. मनमोहन सिंग व नरेंद्र मोदी यांनी भारत-चीन संबंध त बदल करण्याचे प्रयत्न केले. जगावरील अमेरिकेची एकाधिकारशाही कमी करायची असले तर भारत-चीन-रशिया एकत्र येणे आवश्यक आहे. त्यासाठी RIC संघटनेच्या स्थापनेला महत्त्व दिले. भारत व चीनच्या सैन्यांनी एकत्रित सैन्य व युद्ध अभ्यास केला आहे. मे 2014 ते मे 2019 या दरम्यान नरेंद्र मोदी व शीन जिन्पींग यांनी 15 वेळेस परस्पर शिंया भेटी करून भारत-चीन संबंधाविषयी सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला परंतु चीन भारताबाबत सातत्याने विश्वास-

धोमकी व संशयास्पद वर्तन व भुमिका घेत आहे. आसाम, अरुणाचल प्रदेश, काश्मिर प्रश्न, पाक-पुरस्कृत दहशतवाद भुमि इत्यादी बाबत चीन-भारत विरोधी भुमिका घेतो 2018 मध्ये डोकलाम प्रश्न (भारत-भूतान-चीन) डोकलाम प्रश्न भारत-चीन संबंधात तणाव वाढला होता. चीनचे वाढते आक्रमण, आक्रमक व साम्राज्यवादी धोरण भारत-चीन UNO च्या सुरक्षा समितीतील कायम सदस्यत्व भारतासाठी आव्हान बनले आहे.

ऑगस्ट 2019 मध्ये भारताने 370 व 35 (A) हे कलम रद्द करण्याबाबत घेतलेल्या निर्णयाने UNSC मध्ये चर्चा व्हावी अशी भुमिका घेतली व त्या चर्चेत पाकिस्तानच्या भुमिकेचे समर्थन करणे चीनचे हे धोरण भारत विरोधी व पाक धारजनी आहे. भारताशी जोडलेल्या पाकिस्तान, भूतान, नेपाळ, बांगलादेश, मालदीव अशा अनेक राष्ट्रांना आर्थिक मदत करून त्यांच्या सोबत आर्थिक कॉरीडोर स्थापन करून त्यांना आपल्या बाजूने करून घेण्याचा प्रयत्न चीन करित आहे. यामुळे ही भारत-चीन संबंध तणावपूर्ण बनले आहेत.

9) आशिया बंडाचे नेतृत्व करण्याची इच्छा:-

1990 नंतरच्या भारतीय परराष्ट्र धोरणात आशिया बंडाचे नेतृत्व करण्यावर भर देण्यात आला आहे. याचा प्रारंभ वाजपेयी सरकारने केला यास डॉ. मनमोहन सिंग व नरेंद्र मोदी यांनी पुढे चालू ठेवले.

1998 ची अणुचाचणी, CTAAT कराराला

विशेष २००८ चा भारत - अमेरिके चा अणुकार, अमेरिके-
 सोवत मंत्रीपुर्ण संबंध निर्माण करणे, पुर्वेकडील राष्ट्रा-
 कडे संबंध निर्माण करण्याच्या दिशेने प्रयत्न करणे
 मित्र राष्ट्रांची संख्या वाढविणे, दहशतवादाला आंतरराष्ट्र
 य स्वरूप मिळवि म्हणून प्रयत्न करणे. इराणमधून
 भारतात गॅस पाइप लाईन करण्याची योजना आखले
 परंतु ही योजना यशस्वी झाली नाही. सुरक्षा
 समितीमध्ये कायम सदस्यत्व मिळविण्याच्या दिशेने
 प्रयत्न करणे. UNO च्या लोकशाहीकरणाची मागणी
 करणे, शैजरील राष्ट्रांना सर्जिकल स्ट्राइक, एअर
 स्ट्राइक व डोकलाम प्रश्नातून जशास तसे उत्तर देणे,
 लष्कर, शस्त्रास्त्र, तंत्रज्ञान, विज्ञान व शासन व्यवस्-
 थाच्या दिशेने स्थिरावण्याचे प्रयत्न करणे. BRICS संघटने
 सदस्यत्व स्विकारणे जागतिक राजकारणावर प्रभाव टाकणे
 या राष्ट्रांशी आर्थिक, व्यापारविषयक, हितसंबंध जोपास
 , निःशस्त्रीकरण व जागतिक पर्यावरणाच्या संरक्षणाला
 / संवर्धनाला पाठींबा देणे, संरक्षण व्यवस्थेवर भर
 देणे व जागतिक व्यापार संघटनेत महत्त्वपूर्ण जागतिक
 भुमिका बजावणे.

परील सर्व भुमिका आशिया खंडाचे नेतृत्व
 करण्याच्या दिशेने वाटचाल करणारी आहे. चीनच्या वाढले
 आधुनिकीकरण व साम्राज्यवादी धोरणाला आव्हान देत
 भारत आशिया खंडाचे नेतृत्व करत आहे.

10) दहशतवादी / विशेषी लढ्याला जागतिक पाठींबा मिळविणे

1990 नंतर दहशतवादाने भारताला अधिक

ग्रासले आहे. भारतासोबतच अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स, रशिया, जपान, जर्मनी, इटली, कॅनडा, इत्यादी या प्रमुख राष्ट्रांसाठी दहशतवादाने ग्रासले आहे. दहशतवादाच्या विरोधात आंतरराष्ट्रीय लढा उभारण्या दिशेने डॉ. मनमोहन सिंग सरकारपासून सक्रिय प्रयत्न झाले / करित आहेत.

नरेंद्र मोदी सरकारही पाक-पुरस्कार दहशतवाद, अलकायदा, लष्कर-ए-तोएब्बा, जैश-ए-मुहम्मद या दहशतवादी संघटनांवर निर्बंध लादणे, सर्वच दहशतवादी कार्यवाह्यांचा निषेध करणे पाकिस्तानला दहशतवादी राष्ट्र म्हणून घोषित करावे अशी भुमिका घेणे.

जगातील प्रमुख राष्ट्रांसह एकत्रितपणे दहशतवादाच्या विरोधात आंतरराष्ट्रीय आघाडी स्थापन करण्याचे प्रयत्न भारत करत आहे. नरेंद्र मोदी सरकारने दहशतवादाच्या विरोधात सरळ कृतीकार्यक्रम आखला आहे. ज्याची प्रचिती नोटाबंदी, सर्जिकल स्ट्राइक, एअर स्ट्राइक, 370 व 35(A) कलम रद्द करणे यातून येते. बराक ओबामा, डोनाल्ड ट्रम्प, व्लादिमीर पुतीन, शिन जो मॅक, शीन जिन्पिंग, मॅक्रो (फ्रान्स) या प्रमुख नेत्यांसोबत चर्चा करताना दहशतवादाच्या मुद्द्याला प्राधान्य दिले आहे. दहशतवाद थांबवल्याशिवाय पाकिस्तानसोबत चर्चा करणार नाही. ही भुमिका भारत सरकार घेत आहे.

11) संरक्षण व्यवस्थेवर भर :-

- 1990 नंतरच्या भारतीय परराष्ट्र धोरणांनी

संरक्षण व्यवस्थेवर अधिक भर दिला आहे. याचाच भाग म्हणून 1998 ला अणुचाचणी केली, 2008 साली अमेरिके सोबत अणुऊर्जा करार केला. NSG चे सदस्यत्व मिळविण्याचे प्रयत्न करत आहेत अनेक क्षेपणास्त्रे विकसित आहे केली. फ्रान्ससोबत लढाऊ विमाने विकत घेण्याची महत्त्वपूर्ण राफेल डील केली अमेरिका, रशिया, जपान, चीन, कजाकिस्तान, नेदरलँड या देशांच्या सैन्यासोबत भारतीय सैनिकांचा युद्ध व लष्करविषयक प्रशिक्षण व अभ्यास केला सुरक्षेसंबंधीत खरेदी धोरण अधिक पारदर्शी बनविले. मनमोहन सिंग सरकारने डिफेन्स, पर्चेस, Policy बनविली. भारतीय वनावटीच्या शास्त्रास निर्मितीवर भर देण्यात आला. नरेंद्र मोदी सरकारने चारही बाजूने देशाच्या सीमा अधिक सुरक्षित करण्यावर भर दिला. 15 ऑगस्ट 2019 रोजी भारतीय सैन्य दलात (भूदल, वायुदल, नौदल) समन्वय निर्माण व्हावा म्हणून नव्या पदाची निर्मिती केली. जाईल अशी घोषणा केली. सुरक्षिततेच्या बाबतीत नरेंद्र मोदींचे सरकार अधिक सजग व जागरूक आहे. त्यामुळे नरेंद्र मोदी काळात सुरक्षेच्या अनुषंगाने फायदेशीर ठरतील असे अनेक निर्णय झाले. उदा- 370 व 35(A) कलम रद्द करणे, अलगाववाद्यांना जेलबंद करणे, सीमेवरील जवानांना कार्यवाही करण्याचे आदेशदेणे केंद्र व राज्यस्तरीय वरील सुरक्षा व तपास यंत्रणा समन्वय निर्माण करणे. जम्मू काश्मिरमधील दगडफेक करणाऱ्या विरोधात अहवाल बनविण्याची NSA ला परवानगी देणे इत्यादी फ्रान्ससो-

जत राफेल डिल करुन संरक्षण व्यवस्थेवर भार दिला. पृथ्वी, अग्नि या क्षेपणास्त्राची मात्रा वमन क्षमता वाढवणाऱ्या थरास्वी चाचण्या कु न्युक्लीयर आर्मस नो फर्स्ट युज या धोरण परिस्थितीनुसार बदल केला. जईलही भुमिकास, समृद्धता व संरक्षणविषयीची काळजी स्पष्ट करणारे आहेत.

12) जागतिक पर्यावरण संवर्धनाला पाठींबाः-

1991 नंतर संपुर्ण जग पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाविषयी चर्चा करत आहे. भारतही पर्यावरण संरक्षणाला व संवर्धनाला आपला पाठींबा दर्शविते. 1991 नंतर जागतिक पर्यावरण संतुलित ठेवण्याविषयी अनेक जागतिक परिषदा झाल्या. जागतिक व्यापार संघटना, जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, आसियान, सार्क, ब्रिक्स, जी-7, जी-4, व अल्पव्यती वादी संघटना इत्यादीच्या व्यासपिठावरून पर्यावरण संतुलनाविषयी चर्चा होत आहे. भारत सरकारने जागतिक तापमान वाढ कमी करण्याच्या धोरणाला पाठींबा दिला आहे. देशांतर्गत पर्यावरण संतुलनासाठी अरविंद केजरीवाल, मैद्या पाटकर यांसह अनेक सामाजिक कार्यकर्ते काम करीत आहेत. वृक्ष लागवड, पर्यावरण जागृती, स्वच्छता आंदोलन, ग्राम स्वच्छता अभियान, जलयुक्त शिवार, गंगाजल शुद्धीकरण, आमीर खानचे पाणी आंदोलन, सॅनेटरी पॅडच्या वापरावर भर, डिझेलवर चालणारी वाहने बंद करण्याचे धोरण, पर्यावरण संतुलनाशी संबंधित आहेत. तसेच उन्वला

गैस योजना, नदी जोड प्रकल्प इत्यादी धोरणे पर्यावरण संतुलनाशी संबंधीत आहेत. ऊर्जा निर्मितीसाठी केळ श्या रोपणी सौर ऊर्जेचा वापर करण्यावर शासन भर देत आहेत.

13) संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या लोकशाहीकरणावर भर

1991 नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात अनेक बदल झाले. त्यातील महत्वाचा बदल म्हणजे भारताने UNO च्या सुरक्षा समितीत अमेरिका, रशिया, चीन, इंग्लंड व फ्रान्स या पंच देशांना कायम सदस्यत्व म्हणजेच नकाराधिकार मिळालेला आहे. या नकाराधिकाराच वापर या राष्ट्रांनी स्वार्थासाठी व स्वहितासाठी केला आहे. सुरक्षा परिषदेवर युरोपियन राष्ट्रांचे वर्चस्व आहे. संपुर्ण जगातील 2/3 लोकसंख्या आशिया व आफ्रिका खंडात असून फक्त चीनच्या सुरक्षा समितीत कायम सदस्यत्व देणे योग्य नाही.

वर्तमान जागतिक राजकारण व अर्थकारण ला प्रभावित करण्याची क्षमता असणाऱ्या देशांना UNO च्या सुरक्षा समितीत कायम सदस्यत्व द्यावे. UNO च्या रचना बदलून लोकशाहीकरणावर आधारित करावी अशी मागणी भटलबिलारी वाजपेयी पासून नरेंद्र मोदी सरकारपर्यंतच्या सर्व नेत्यांनी केली आहे. या मागणीसाठी आंतरराष्ट्रीय दबाव वाढावा म्हणून भारत, जपान, जर्मनी व ब्राझील यांनी मिळून जी-4 या संघटनेची स्थापना केली आहे. 2008 साली UNO च्या आमसभेत संयुक्त पुत्र पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी UNO च्या लोकशाहीकरणाचा मुद्दा उपस्थित केला होता.

14) युरोपियन राष्ट्रांसोबत जाणीवपुर्वक संबंध निर्माण कर

भर :-

1991 नंतर भारतने युरोपियन राष्ट्रांसोबत जा
र्वक संबंध दृढ करण्याच्या दिशेने पाऊल टाकले आ
यामध्ये डॉ. मनमोहन सिंग सरकारने उल्लेखनिय का
केले आहे. नरेंद्र मोदी सरकारही युरोपियन राष्ट्र
त जवळीकतेचा संबंध निर्माण करण्याचा प्रयत्न
करीत आहे. उदा :- ऑगस्ट 2019 च्या शेवटच्या
वड्यात नरेंद्र मोदींनी केलेला फ्रान्स दौरा जी-7
संघटनेचे सदस्यत्व स्विकारून जर्मनी सोबतची वाढ
ली दृढता, फ्रान्ससोबतची राफेल डील, दहशतवाद, म
हफक, नल व वायुपरिवहन या महत्वपुर्ण विषयाबाबत
युरोपियन राष्ट्र व भारतानी एकत्रित येऊन काम करावे
युरोपियन महासंघासोबत सहकार्य निर्माण होण्यासाठी 2006
पासून भारत युरोपियन संघ शिखरवार्ता भरविले
जाते. आशिया व युरोप खंडात आर्थिक सहकार्य
वाढावे म्हणून ASEM - Asian - Europe - Meet
ची स्थापना करण्यात आली. सप्टेंबर 2006 मध्ये
भारताला या संघटनेचे पुर्ण सदस्यत्व देण्यात आले.
युरोपियन महासंघातून इंग्लंड बाहेर पडल्या
नंतरही (ब्रेक्सिट) भारत-इंग्लंड संबंध पुर्वी सारक्या
ठेवण्याच्या दिशेने भारत सरकार प्रयत्न करीत आहे. विय
माल्या, निरव मोदी, ललित मोदी यासारख्या भ्रष्टाचार्यां
ना भारतात आणण्यासाठी भारत-इंग्लंड संबंध चांगले
व सहकार्याचे ठेवले जातात. 1991 नंतर भारत सरकार
स्वतंत्र युरोपियन निती आवत आहेत.

वरील प्रमाणे 1991 नंतरचे भारतचे परराष्ट्र
धोरण आहे. या परराष्ट्र धोरणाचा विचार करता
1990 नंतर भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे स्वरूप पुर्णतः
बदललेले दिसून येते. आदर्शवादापेक्षा वास्तववादावर भर
व्यापारी कराराला प्राधान्य, अमेरिके सोबत संबंध सुधार
व्यावर भर, पाकिस्तान केंद्रीत परराष्ट्र धोरणाला बगल